

СПЕЦИФІКА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРОЗНАВЦІВ-ЕКСПЕРТІВ НА РИНКУ МИТНИХ ПОСЛУГ

А Проведено аналіз структури і змісту професійної діяльності фахівців із товарознавства та експертизи на ринку митних послуг. Встановлено, що митні посередники для надання якісних послуг у галузі митної справ повинні мати спеціальні знання та навички.

Ключові слова: митні брокери, митні посередники, митні послуги, професійна діяльність, товарознавці-експерти.

Світлана Мороз. Специфика профессиональной деятельности товароведов-экспертов на рынке таможенных услуг.

А Проведен анализ структуры и содержания профессиональной деятельности специалистов по товароведению и экспертизе на рынке таможенных услуг. Установлено, что таможенные посредники для предоставления качественных услуг в области таможенного дела должны иметь специальные знания и навыки.

Ключевые слова: таможенные брокеры, таможенные посредники, таможенные услуги, профессиональная деятельность, товароведы-эксперты.

Svetlana Moroz. Specific professional activities commodity-experts in the customs service.

S The analysis of the structure and content of the professional activity of merchandise and expertise in the market of customs services. Found that customs brokers to provide quality services in the field of customs should have special knowledge and skills.

Key words: customs brokers, customs brokers, customs services, professional activities, commodity experts.

Постановка проблеми. Істотні зміни, що відбуваються в економіці України з кінця ХХ століття вимагають модернізації та вдосконалення існуючих систем підготовки фахівців для конкретних галузей. Потреба держави у фахівцях, обізнаних у питаннях митної справи, зумовила виокремлення у загальній структурі професійної підготовки фахівців із товарознавства і торговельного підприємництва спеціальності «Товарознавство та експертиза в митній справі» [1, с. 4]. Оскільки у самій назві спеціальності відзначається, що знання товарознавства та експертизи планується реалізовувати у митній сфері, актуальності набуває вивчення проблеми підготовки товарознавців-експертів до підприємницької діяльності з надання митних послуг із урахуванням потреб ринку праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблем професійної підготовки спеціалістів із товарознавства зверталися Г. Багрий, Л. Байдакова, Л. Карташова, Е. Морозова, В. Муратов, Н. Ніколкіна, О. Пахолюк, О. Передрій, М. Поліщук, О. Попова, Н. Питульська, Н. Сорокіна, О. Цопанова та ін. Однак більшість дослідників розглядали підготовку товарознавців-експертів, як майбутніх працівників митних органів. Формуванню готовності митників до виконання своїх службових обов'язків присвятили дослідження О. Грязнов, О. Мировольська, В. Лесков.

Проблеми функціонування ринку митних послуг вивчали І. Бондаренко, Ю. Гупанова, В. Данелюк, М. Денисова, В. Діанова, А. Доля, І. Єрмилов, І. Ершов, А. Міщенко, І. Мотуренко, С. Нідов, П. Петруня, В. Приймаченко, Д. Старкова, О. Терешенкова, А. Шорохова. Незважаючи на велику кількість значущих наукових праць із проблеми надання митних послуг, усі вони виконувалися переважно економістами та юристами.

Як з'ясувалося, дослідження, сфокусовані саме на педагогічних аспектах професійної підготовки майбутніх товарознавців-експертів до підприємницької діяльності на ринку митних послуг, залишилися поза увагою науковців.

Мета публікації: дослідження специфіки професійної діяльності товарознавців-експертів на ринку митних послуг.

Виклад основного матеріалу. Структура і зміст професійної діяльності фахівців із товарознавства та експертизи у митній справі визначаються Галузевим стандартом вищої освіти України, яким, зокрема визначено узагальнений об'єкт діяльності бакалаврів із товарознавства і торговельного підприємництва – товарознавчу та підприємницьку діяльність у сфері товарного обігу [1, с. 9]. Окрім того, у стандарті зазначено: «Вищі навчальні заклади готують бакалаврів із товарознавства і торговельного підприємництва для конкретної сфери діяльності, здатних вирішувати конкретні проблеми і задачі професійної діяльності за умови оволодіння системою

фахових (спеціальних) компетентностей. Перелік фахових (спеціальних) компетентностей бакалаврів із товарознавства і торговельного підприємництва розробляється ВНЗ у варіативній компоненті» [1, с. 19].

Оскільки у самій назві спеціальності «Товарознавство та експертиза у митній справі» зазначена конкретна сфера діяльності майбутніх фахівців – митну, зрозуміло, що становлення службової кар'єри молодих спеціалістів відбуватиметься або у митній службі, або на ринку митних послуг. Цікавою з цього приводу є думка С. Мотуренка, який зазначає, що сучасна митна справа являє собою складний багаторівневий соціальний феномен, який включає діяльність спеціалізованих державних органів і діяльність приватних осіб, що сприяють учасникам зовнішньоторговельного обороту у забезпеченні, дотриманні та виконанні порядку і правил переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон [13]. Зважаючи на те, що потреби вітчизняного ринку у кваліфікованих митниках у повному обсязі забезпечує Академія митної служби України [12, с. 74], проаналізуємо особливості професійної діяльності майбутніх товарознавців-експертів на ринку митних послуг.

Митні послуги – це особлива економічна діяльність, яка створює сприятливі умови для успішного ведення зовнішньоекономічної діяльності. І. Єрмилов, О. Старкова, В. Петруня, досліджуючи специфіку даної галузі, характеризують митні послуги, як: специфічний вид діяльності, спрямований на сприяння в реалізації зовнішньоекономічних операцій, здійснюваної комерційними організаціями митної сфери [9, с. 5]; сукупність дій, що підлягають здійсненню митними органами та особами, які здійснюють діяльність у галузі митної справи, з метою забезпечення переміщення товарів і транспортних засобів через митні кордони держав, при просуванні товарів від продавця до покупця відповідно до вимог цих держав [17, с. 9]; послуги суспільству, що здійснюються на замовлення, і відповідний контроль із боку держави [15, с. 78].

О. Старкова звертає увагу на те, що в умовах розвитку ринкових відносин вплив на зовнішньоекономічну діяльність такого фактора, як якість надання митних послуг, набуває визначального значення, так як проходження митних формальностей – це не право, а обов'язок учасника ЗЕД. При цьому науковець зауважує, що під час реалізації свого права на переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон суб'єкт зовнішньоекономічної діяльності не має альтернативи здійснення їхнього митного оформлення [17, с. 1].

За даними Державного комітету статистики України [6] сучасний етап характеризується для України постійним зростанням обсягів зовнішньоекономічної діяльності (табл. 1).

Динаміка зовнішньоекономічної діяльності (млн. грн.)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Імпорт	223555	269200	364373	520588	438860	580944	788901	91364,4
Експорт	227252	253707	323205	444859	423564	549365	707953	82337,4

Тільки за 2012 р. обсяг експорту товарів і послуг України склав 82337,4 млн. дол. США, імпорту – 91364,4 млн. доларів. Порівняно з 2011 р. експорт збільшився на 0,2% (на 151 млн. дол.), а імпорт – на 2,8% (на 2521 млн. дол.). Як бачимо, з кожним роком збільшуються обсяги товаропотоків, які потребують митного оформлення, і, як наслідок, зростає потреба у фахівцях спроможних надавати послуги з декларування товарів зовнішньоекономічної діяльності. Отже, зважаючи на дану тенденцію, можемо зробити висновок про те, що ринок митних послуг буде розвиватися й у майбутньому на ринку праці будуть затребувані кваліфіковані кадри, обізнані у питаннях митної справи.

Ринок митних послуг має велике значення для розвитку зовнішньоекономічної діяльності, наповнення Державного бюджету, стабілізації економіки та входження України до світового співтовариства. Приєднання України до Генеральної угоди з тарифів і торгівлі та вступ до Світової організації торгівлі, глобалізація та стрімкий ріст зовнішньої торгівлі, нові пріоритети розвитку економіки, міжнародної співпраці вимагають нових підходів і до підготовки кадрів – митних посередників, які забезпечуватимуть безперешкодний рух товарів через митний кордон.

Під митним посередником О. Міщенко пропонує розуміти суб'єкта підприємницької діяльності (фізичну або юридичну особу), який на підставі цивільно-правового договору певного виду та дозволених документів надає з ініціативи суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, що переміщують товари та транспортні засоби через митний кордон України, посередницькі послуги, спрямовані на реалізацію їхніх прав і свобод у галузі митної справи та представлення їхніх інтересів у митних органах України [11, с. 36].

Д. Приймаченко, досліджуючи діяльність митних посередників у процесі реалізації митних формальностей, підкреслює, що відповідно до національного митного законодавства до суб'єктів, що надають посередницькі послуги в галузі митної справи належать: митні брокери, митні перевізники, склади тимчасового зберігання, митні ліцензійні склади, вантажні митні комплекси, автопорти, автотермінали, магазини безмитної торгівлі [16, с. 802]. Визначаючи функціональну складову діяльності кожного суб'єкта посередницької діяльності в галузі митної справи, В. Данелюк робить висновок, що основною функцією митного брокера є декларування; митного перевізника – перевезення вантажів під митним контролем між митними органами; складів тимчасового зберігання та митних ліцензійних складів – зберігання товарів під митним контролем; вантажного митного комплексу, автопорту, автотерміналу – надання комплексу послуг, необхідних для переміщення товарів, предметів, транспортних засобів через митний кордон України [4, с. 8].

На думку Д. Приймаченка, важливим суб'єктом процесу митного оформлення є митний брокер, тому його діяльність має важливе значення для виконання митних формальностей. Зокрема, основною функцією митного брокера є здійснення декларування. Володіючи специфічними знаннями в галузі митної справи та орієнтуючись у законодавстві, що швидко змінюється, митні брокери допомагають суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності, які здійснюють експортно-імпорتنі операції, здійснювати переміщення товарів, предметів, транспортних засобів через митний кордон України [16, с. 804].

О. Доля підкреслює, що митні брокери є не тільки елементами митної сфери, що сприяють розвитку міжнародної торгівлі, але й серйозно впливають на вдосконалення регулювання міжнародної торгівлі та є одними з основних джерел міжнародної цінової, валютно-фінансової та маркетингової інформації, необхідної для створення ідей нових товарів і послуг, удосконалення методів торгівлі [8, с. 7]. Примітним є те, що вчений пов'язує функції митних посередників зі традиційними функціями товарознавців: «створення ідей нових товарів і послуг, удосконалення методів торгівлі», отже, цілком логічно припустити, що саме

товарознавці-експерти повинні сформулювати цивілізований ринок митних послуг.

Досліджуючи структуру ринку митних послуг, В. Діанова і В. Макрусев зазначають, що на ринку приватних послуг, які склалися у митному секторі, безсумнівно, домінують брокерські та різні комерційні фірми. Основна мета їхньої діяльності – надання допомоги клієнтам у здійсненні експортно-імпорتنих операцій. Серед надаваних брокерських послуг виділяються: оформлення зовнішньоекономічних контрактів і паспортів угод; підбір кодів за товарною номенклатурою зовнішньоекономічної діяльності, розрахунок і нарахування митних платежів, отримання сертифікатів відповідності, походження, фітосанітарних, радіаційних і ветеринарних свідоцтв, оцінка митної вартості товарів, отримання ліцензій ..., дозволів, реєстраційних посвідчень ..., митне оформлення експортно-імпорتنих вантажів [7, с. 121].

Ті ж автори, розглядаючи ринок митних послуг, відзначають, що особливо широко практикують фірми, що надають різного роду консультаційні послуги. До числа таких послуг відносять: роз'яснення документів, що встановлюють порядок і правила митного оформлення, контролю та оподаткування товарів, а також особливостей застосування конкретних митних режимів і спеціальних митних процедур; правові висновки з нових конфліктних ситуацій в області митних правовідносин; проведення експертизи документів, пов'язаних із митним оформленням; ідентифікація, класифікація та експертиза товарів, які переміщуються через митний кордон; аналіз і розроблення логістичних схем руху товарів. Фірми представляють клієнтам власний погляд на експортно-імпорتنі операції, професійний підхід і інструментарій для вирішення будь-яких завдань клієнта, своє оригінальне бачення перспектив розвитку ринку митних послуг.

Митно-брокерське обслуговування суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності – порівняно нове явище для України. Україна активно інтегрується в світову економіку, тому послуги митного брокера стають необхідними як підприємствам і підприємцям, які беруть участь у зовнішньоекономічній діяльності, так і фізичним особам, перед якими постає проблема перевезення товарів або оформлення міжнародного поштового відправлення.

А. Ершов, аналізуючи співвідношення понять «сервіс» і «послуга» відносно митної справи, доходять висновку, що «послуга» – це ширше і фундаментальніше поняття, ніж «сервіс», проте, зазначає, що ці категорії мають настільки тісний взаємозв'язок, що в деяких випадках не можуть розглядатися окремо одна від одної. Науковець вважає, що митний сервіс є невідмінною умовою ринкового успіху імпорту або експорту товарів. У відсутності сучасного митного сервісного обслуговування особливо, наприклад, у питаннях тривалого митного оформлення або неякісного зберігання, товар втрачає свою споживчу цінність (або частину її), стає неконкурентоспроможним і може бути знехтуваний покупцем. Формування митного сервісу як системи забезпечення, дозволяє імпортеру/експортеру вибрати для себе оптимальний варіант переміщення товарів, транспортних засобів через митні кордони, визначити вид митного декларування, можливості попереднього інформування або електронного декларування, а також економічно вигідно обрати митний режим, який диктується інтересами споживача [10].

За А. Терешенковою, складність митних операцій і процедур, безліч об'єктів і суб'єктів управління, велика кількість елементів і зв'язків між ними, масиви не завжди узгоджених і досконалих митних документів і форм у митній діяльності роблять цю область дуже складною, що знижує доступність і якість митних послуг [18, с. 4].

Ю. Гупанова доходить висновку, що стан внутрішнього споживчого ринку, зростання числа недобросовісних імпортерів, випадків контрабанди та недостовірного декларування; незадоволеність якістю послуг із боку учасників ЗЕД у цілому вказує на

необхідність підвищення якості митних послуг [3, с. 4].

За П. Нідоевим, неякісні митні послуги (необґрунтовані затримки вантажів, несвоєчасне зберігання товарів, помилки при консультуванні та інформуванні...) знижують ефективність зовнішньої торгівлі. Науковець звертає увагу, що на ринку митних послуг за даними ЮНКТАД вартість величезної кількості паперової роботи, складних формальностей і пов'язаних із цим затримок і помилок може становити до 10% кінцевої вартості товару [14, с. 21].

Допуск професійних учасників, які не мають, по суті, прямих відносин до переміщення товарів через митний кордон, у сферу митної справи дозволяє, на думку М. Денисової, у значній мірі прискорити процес проходження митних формальностей і, як наслідок, звести до мінімуму витрати учасників зовнішньоекономічної діяльності. Крім того, при здійсненні послуг такими суб'єктами господарювання істотно знижується ризик порушень митного та адміністративного законодавства [5, с. 2].

Як зауважує І. Ермилов, потреба у якісних послугах митних брокерів формується у зв'язку з тим, що процедури, пов'язані з отриманням права на використання одного з передбачених законодавством митних режимів, а також їхнього дотримання вимагають високої кваліфікації фахівців, що здійснюють зовнішньоторговельні операції. Як правило, у разі відсутності в структурі компанії спеціалізованого підрозділу, учасники зовнішньоекономічної діяльності зацікавлені у вирішенні цих питань за сприяння третьої сторони. Це дозволяє учасникам ЗЕД розраховувати на мінімізацію витрат, пов'язаних із рухом товарів і послуг від виробника до споживача через державний кордон, а також дає можливість управляти ризиками, пов'язаними із здійсненням зовнішньоекономічної діяльності [9, с. 3].

За Я. Шороховою, митні брокери всюди грають винятково важливу роль у забезпеченні прусування зовнішньоторговельних вантажів, є гарантом надходження митних платежів і податків до державного бюджету, полегшують виконання контрольних функцій митних і податкових органів, надають імпортерам та експортерам різні специфічні послуги, пов'язані із зовнішньоторговельною діяльністю [19, с. 3].

Процеси інтернаціоналізації бізнесу, глобалізації та інтеграції у зовнішньоекономічній сфері зумовлюють зростання ролі митної інфраструктури у галузі надання комплексу інформаційних, фінансових, консалтингових, експертних та організаційних послуг – з однієї сторони, та необхідність пошуку оптимальних методів надання таких послуг – з іншої.

Цікавою, на наш погляд, є думка А. Ершова та А. Долі, які звертають увагу на те, що в умовах ринкової економіки послуги та сервіс вирішують якщо не все, то дуже багато чого. Це пов'язано, перш за все, з підвищенням конкурентноздатності як суб'єктів економічної діяльності, так і країни в цілому. Дослідники зазначають, що більшість менеджерів американських агентств намагаються тим чи іншим способом змусити своїх співробітників, які знаходяться «на передовій» спілкування з клієнтами (front line staff), вчитися..., що в подальшому відображається на формуванні митних послуг [10].

Погоджуємося з І. Бондаренко, яка зазначає, що діяльність у зв'язку з наданням митних послуг передбачає наявність спеціальних знань навичок у митній сфері у суб'єктів, що їх надають [2, с. 12].

Оскільки послуги у галузі митної справи є невід'ємною та важливою умовою розвитку зовнішньоекономічної діяльності в умовах ринкових відносин, важливого значення набуває встановлення чітких кваліфікаційних вимог до осіб, які займаються митною посередницькою діяльністю у сфері надання послуг. На нашу думку, за умови численних ризиків, які виникають у процесі переміщення товарів, предметів, транспортних засобів через митний кордон України та їхнє декларування митним органом, важливого значення набуває цілеспрямована практична підготовка товарознавців-експертів до діяльності на ринку митних послуг.

Виділення у варіативній компоненті освітніх стандартів конкретних компетенцій, пов'язаних із майбутньою професійною діяльністю товарознавців-експертів у сфері митного обслуговування суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, буде акцентувати увагу педагогів на формуванні цих компетенцій у процесі навчання, і сприятиме вирішенню проблеми адаптації молодих

фахівців на ринку праці. У свою чергу, якісна професійна підготовка товарознавців-експертів до діяльності на ринку митних послуг, дозволить забезпечити спрощення та прискорення митних формальностей, сприятиме профілактиці митних правопорушень, скоротить прості транспортних засобів на кордоні, знизить накладні витрати суб'єктів ЗЕД, дозволить збільшити надходження до державного бюджету та, в цілому, надасть можливість створити сприятливі умови для розвитку зовнішньоекономічних відносин.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, зазначимо, що майбутні товарознавці-експерти можуть сприяти формуванню ринку митних послуг європейської якості. На сучасному етапі поряд із основними учасниками митної справи – митними органами і фізичними та юридичними особами, які переміщують товари через митний кордон України, існують та успішно здійснюють свою діяльність у цій галузі значна категорія суб'єктів, які безпосередньо не беруть участі у переміщенні товарів через митний кордон України, а надають при цьому різноманітні посередницькі послуги. Їхня участь у реалізації митної справи полягає у сприянні зручнішому, швидшому та ефективнішому здійсненню всіх митних процедур при такому переміщенні.

За умови створення педагогічних умов для формування готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності під час навчання у вищому навчальному закладі, проблема підвищення якості митних послуг може бути успішно вирішена.

Перспективи подальших досліджень. Визначити й науково обґрунтувати педагогічні умови і засоби формування готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг.

Література

1. Галузевий стандарт вищої освіти України ГСВБУ 6.030510-2012 : Освітньо-кваліфікаційна характеристика бакалавра галузі знань 0305 «Економіка і підприємництво» напряму підготовки 6.030510 «Товарознавство і торговельно-підприємництво». – Видання офіційне. – Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. – К. – 2012. – 32 с.
2. Бондаренко І. О. Організаційно-правові основи надання послуг у галузі митної справи : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 – «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І.О. Бондаренко. – Ірпінь, 2006. – 20 с.
3. Гулянова Ю.Е. Разработка концептуальных, методологических и методических основ управления качеством таможенных услуг : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством: экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами (сфера услуг)» / Ю.Е. Гулянова. – Люберцы, 2013. – 50 с.
4. Данилюк В.І. Адміністративно-правові засади контролю за посередницькою діяльністю в галузі митної справи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 – «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В.І. Данилюк. – Дніпропетровськ, 2011. – 20 с.
5. Денисова М.С. Юридические лица как субъекты таможенных правоотношений : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 – «Административное право; финансовое право; информационное право» / М.С. Денисова. – Москва, 2008. – 19 с.
6. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Дианова В. Ю. Маркетинг таможенных услуг / В. Ю. Дианова, В. В. Макрусев. – М. : РИО РТА, 2005. – 292 с.
8. Доля А. Н. Роль и особенности формирования таможенных услуг во внешнеэкономической деятельности : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. экон. наук : спец. 08.00.14 – «Мировая экономика» / А.Н. Доля. – Санкт-Петербург, 2006. – 10 с.
9. Ермилов И. С. Повышение качества таможенных услуг : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. экон. наук : спец. 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / И. С. Ермилов. – Саратов, 2011. – 22 с.
10. Ершов А.Д. Формирование таможенных услуг во внешнеэкономической деятельности / А.Д. Ершов, А.Н. Доля // Ученые записки. – 2005. – № 1(23); URL: <http://tam-zap.ru/p1232005/Ershov.htm> (дата обращения: 24.03.2013).
11. Міщенко І.В. Митні посередники в Україні: проблеми сьогодення і перспективи розвитку / І.В. Міщенко // Наше право. – 2011. – № 2.4. – С. 35–38.
12. Мороз С.Е. Проблеми професійної підготовки товарознавців-експертів у митній справі у вищій школі / Зовнішньоекономічна політика держави та актуальні проблеми митної справи: економіко-управлінські, правові, інформаційно-технічні, гуманітарні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2012. – С. 74–76.
13. Мотуренко С. М. Правовое положение таможенных посредников : автореф. дис. на стиск. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / С. М. Мотуренко. – Москва, 2005. – 24 с. : ил.
14. Нидоев П.Ф. Совершенствование механизма оказания таможенных услуг и его влияние на повышение экономической безопасности : автореф. дис. на соиск. учен. степ. и канд. экон. наук : спец. 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / П.Ф. Нидоев. – Душанбе, 2010. – 23 с.
15. Петруня В. Ю. Економічна глобалізація: вплив на бізнес та суб'єктів надання митних послуг в контексті маркетингового управління / В. Ю. Петруня // Вісник Академії митної служби України. – 2011. – № 1. – С. 71–78.
16. Приймаченко Д. В. Щодо діяльності митних посередників у процесі реалізації митних формальностей / Д. В. Приймаченко // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 802–807.
17. Старкова О. А. Управление качеством таможенных услуг : автореф. дис. на стиск. учен. степ. канд. экон. наук : 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / О.А. Старкова. – Саратов, 2007. – 24 с. : ил.
18. Терешенкова А.Ю. Совершенствование организационно-экономического механизма управления таможенными услугами : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. экон. наук : спец. 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством: экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами (сфера услуг)» / А.Ю. Терешенкова. – Санкт-Петербург, 2012. – 25 с.
19. Шорохова Я.В. Трансформация института таможенного брокера в рыночной регулируемой экономике : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. экон. наук : спец. 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством: экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами (сфера услуг)» / Я.В. Шорохова. – Москва, 2006. – 27 с.